

הרב איתי אליצור

ערכו ומהותו של כסף בימינו

הקדמה

במאמר זה נדון בשאלת אמצעי החליפין של ימינו. לנושא הזה יש כמה השלכות הלכתיות שנדון בהן להלן. ההלכה מבחינה בין קניין בכסף לבין קניין בחליפין, ונותנת לכסף מעמד הלכתי משלו, הבא לידי ביטוי בעניינים שונים. לעניינים שונים שיוזכרו להלן מבחינה ההלכה בין מטבעות כסף לבין חפצים אחרים, היכולים אף הם לשמש כאמצעי חליפין. לעניינים הלכתיים שונים נידונה שאלת הגדרתו של אמצעי חליפין ככסף. ההשלכה ההלכתית העיקרית היא כמובן המסחר. כסף קונה קרקעות ועבדים ואפשר לקדש בו אישה (אם כי גם שווה כסף ככסף) ומגד אינו קונה מיטלטלין. בכסף אפשר לפדות מעשר שני. גם שאלות של ריבית ואונאה תלויות בערך כספי. בימי התנאים והאמוראים התנהל המסחר במטבעות זהב, כסף ונחושת. המטבעות שנחשבו כסף עובר לסוחר, אינם קונים מיטלטלין אלא המיטלטלין קונים אותם. בהם אפשר לפדות מעשר שני, ובהם משערים את ההלוואה כדי לוודא שההשבה אינה רבה על ההלוואה. ואולם, חליפות הזמנים הביאה לשוק אמצעי חליפין אחרים. אמצעי החליפין המקובל היום, כפי שנפרט להלן, הוא העברה מופשטת בבנק של כסף מופשט שאינו קיים מבחינה מוחשית. האם הוא כסף? מה יהיה דינו לעניין מסחר, והאם יחולו עליו איסורי ריבית? כדי להשיב על השאלה הזאת, ננסה להשיב על השאלה מהם המאפיינים המגדירים את הכסף לעניין מסחר. השאלה מהו מטבע עובר לסוחר שדינו כדין מטבע, נידונה בגמרא בהרחבה רבה, נסקור במאמר זה את יסודות הדברים. לא נוכל במסגרת זו לסקור את כל ההתייחסות לכך בסוגיות הגמרא, אך נשתדל לתמצת. בימי התנאים והאמוראים התנהל המסחר במטבעות זהב וכסף ונחושת, שהוטבעו ע"י השלטון. בתקופה מאוחרת יותר עבר המסחר לטירות כסף. גם בכך עסקו חכמי הדורות, אם כי מעט. היום נעשה המסחר באמצעות הבנק. ההלכה צריכה לתת את דעתה ליחסה למסחר הזה לגבי תחומים הלכתיים שונים. לאור סקירת החומר ההלכתי לגבי אמצעי תשלום קדומים, יהיה עלינו להכריע בשאלת יחס ההלכה לאמצעי תשלום בני זמננו. במאמר זה לא באתי להכריע אלא רק להניח את הנושא על שלחן מלכים¹.

1. הנושא נוגע לכל המסחר במשק. לצערי הוא לא נידון מספיק. בכונתי כאן להציג את השיקולים ההלכתיים לכאן ולכאן. קטונתי מלהכריע.

א. פדיון מעשר שני

מעשר שני נפדה בכסף. בסוגיות הגמרא הגדירו באיזה כסף אפשר לפדותו ובאיזה לא: מעשר שני אינו מתחלל על כסף שאין לו צורה,² אינו מתחלל על מטבע שאינו בשימוש,³ מחמת שנפסל או על שכבר אינו יוצא, כלומר שאי אפשר להשתמש במטבעות בשוק, משום שהם מטבעות חוץ או שהשלטון הוציא אותן מהמחזור ומעשר שני אינו מתחלל על אסימון,⁴ שאינו מטבע עובר לסוחר בשוק אלא סימן בבית המרחץ או מטבע ללא הטבעת צורה. בתלמוד הירושלמי (מעשר שני פ"א ה"א) הובאה מחלוקת בשאלה האם מחללים מעשר שני על אסימון. והירושלמי מסביר את טעמו של מי שאוסר: 'מה טעמא דרבי דוסא וצרת הכסף דבר שהוא נצרך מחבירו ויש לו צורה ויוצא על גב צורתו'. עוד מובאת שם מחלוקת בשאלה האם אפשר לחלל מעשר על ליטרא של כסף או על שברי קערות ותמחויין, אך משמע שלהלכה אי אפשר לפדות בכל אלו. כסף הוא דווקא מטבע שיש לו צורה.

מהסוגיות אנו למדים שחכמים התמודדו עם מציאות שבה יש מטבעות שונים, חלקם חוקיים וחלקם שאינם חוקיים. וחלקם חצי חוקיים, כלומר שהמלכות מעלימה עין ממי שמשתמש בהם. היו מטבעות שהיו חוקיים במקום אחד ולא במקום אחר. ונראה שהיו עוד אנשים ששילמו במתכת עצמה, או במטבע המיועד לשימוש דווקא אצל בעל מקצוע מסוים, ובשוק ערכו פחות בהרבה. יש גם מסחר בין מטבעות מקומיים למטבעות חוץ, וגם הוא - לפעמים חוקי ולפעמים לא. כאשר זה המצב, נחלקו הדעות האם די בכך שניכר ערכו של המטבע על המטבע ומשום כך אפשר לקבלו בשוק, או שהמטבע צריך להיות חוקי לפי דיני המלכות. שאלה נוספת שיש לדון בה היא האם ערכו של המטבע הוא ערך המתכת שממנה הוא עשוי, או שצורתו היא הקובעת.⁵ בגמרא⁶ אנו מוצאים שמחללים מעשר שני לפי הערך שבו המטבע יוצא בשוק, כלומר שהשוק מוכן לקבל אותו. ולא דווקא בערך החומר של המטבע.

2. פסחים לה ע"ב. הגמרא שם דורשת כך מן הפסוק. אמנם, מחויבים אנו לומר שזו לא דרשה גמורה. מטבעות שיש להם צורה היו נפוצים בזמן חז"ל וכל המסחר התנהל דווקא בהם. אבל בימי התורה לא היו מטבעות והיו משלמים במשקל. הארכיאולוגיה לא מכירה מטבעות בארץ מלפני ימי בית שני. אמנם, על חוסר ממצאים ארכיאולוגיים אפשר בדרך כלל להשיב ולומר שלא ראינו אינה ראייה, אך לא כן בענייננו. בענייננו היעדר הממצא הארכיאולוגי תואם את הכתוב בתנ"ך. בתנ"ך אנו מוצאים במקומות רבים ששקלו כסף (ראה למשל בראשית כג, טז; שמואל ב יח, יב, מלכים א כ, לט, ועוד). וגם אם תימצי לומר שהביטוי שקילת כסף הוא ביטוי מושאל, וכוונתו לנתינת כסף, הלא ירמיהו (לב, ט) אומר בפירוש ששקל את הכסף במאזניים. וזכריה (יא, יג) השליך את כסף שכרו אל בית היוצר. וגם מחציות השקל של ישראל במדבר הותכו. משמע שהמסחר היה בכסף כפי שהוא שווה כחומר גלם, ולא במטבעות. יש לפרש את כוונת חכמים שיש לפדות מעשר שני באמצעי החליפין המתקבל בשוק. וכפי שעולה מהמקורות הנוספים המובאים כאן. נראה שעל זה התבססו הגאונים שהשיבו את שיעור האומדן למשקל הכסף, כפי שעמד על כך הרב חיים בניש בתחומין יט, עמ' 388-399.

3. בבא קמא צז ע"ב.

4. בבא מציעא מז ע"ב.

5. ובעניין זה ראה גם בבא מציעא נא ע"ב-נב ע"ב לגבי מטבע שחסר.

6. בבא מציעא נב ע"ב.

להלכה נפסק שהמטבע שעליו מחללים מעשר שני צריך להיות יוצא, וחוקי השלטון הוא הקובע מהו אמצעי החליפין שיוכר ככסף. הגמרא⁷ אומרת שכל מטבע שנפסל ע"י השלטון, גם אם הוא מתקבל במדינה אחרת, וגם אם מתקבל באותה מדינה בסתר בניגוד לחוק, אינו נחשב מטבע לעניין מקח וממכר. וכן כתב הרמב"ם (הל' מעשר שני פ"ד ה"ט-ה"י):

ואין פודין בכסף שאינו מטבע אלא בכסף מפותח שיש עליו צורה או כתב... אין פודין במטבע שאינו יוצא באותו זמן ובאותו מקום שנאמר ונתת הכסף בכל אשר תאוו נפשך עד שיהיה ראוי להוצאה, ומטבע מלכים הראשונים אם יוצא משמם פודין בו.

כלומר הכסף צריך להיות דווקא מטבע, היוצא באותו מקום ובאותו זמן. אם כי לכאורה משמע בדברי הרמב"ם שהמטבע לא חייב להיות חוקי. העיקר שהשוק מקבל אותו.

ב. מיהו מלך

לא רק השלטון מגדיר את המטבע, אלא גם להפך: המטבע מגדיר את השלטון. הגמרא⁸ אומרת שאביגיל אמרה לדוד שאינו רשאי לדון מורדים במלכותו כי אינו מלך, משום שעדיין לא יצא טבעו בעולם. כלומר אין סוחרים במטבע של דוד. בעקבות זאת פוסק גם הרמב"ם (הל' גזלה ואבדה פ"ה ה"ח) שמלך שרשאי לדון את העם ולגבות מהם מס, הוא מלך שמטבעו יוצא באותן הארצות, וזו לשונו: 'שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים'. כלומר הסכמתו של השוק להתנהל במטבעותיו של פלוני, היא הסכמה לקבל את שלטונו, לפחות לענייני ממון. מה יגדיר אפוא את השלטון במקום שבו יוצאים כמה מטבעות, או במקום שבו כמה ארצות קיבלו עליהם מטבע אחיד? מה יהיה הדין אם השלטון יחליט להפריט את המטבע, כלומר לקבוע שכל אמצעי חליפין שהשוק מוכן לקבל אותו הרי הוא חוקי וכשר?

ג. מטבע לעניין מסחר וערך בשוק

כמובן, ההשלכה המרכזית של הגדרת ה'כסף' היא המסחר - מה קונה את מה, כדברי הסוגיה בתחילת פרק הזהב. הסוגיה⁹ מגדירה מהו ה'כסף' באמצעות השאלה מה חריף ומה חשוב יותר. ההכרעה היא ש'כסף' הוא מה שחריף, כלומר אמצעי המסחר העיקרי המקובל בשוק. הוא זה שנחשב 'כסף', הוא הממד לערכם של מטבעות אחרים או סחורות אחרות, ויש לכך נפקא מינה גם לדיני ריבית. בסוגיה שם אנו מוצאים שהגדרה מהו ה'כסף', כלומר אמצעי החליפין, היא יחסית. לפי דעות מסוימות שהוזכרו שם בסוגיה, החומר כסף נחשב 'מטבע' ביחס לנחושת, אך נחשב 'סחורה' ביחס לזהב. הסוגיה מזכירה שתי השלכות נוספות לשאלה מהו ה'כסף': ריבית ופדיון מעשר שני. לגבי השאלות האלה משמע שהשאלה שאנו עוסקים בה היא דיכוטומית. אם מטבע מסוים הוא 'כסף' הרי הוא

7. בבא מציעא מו ע"ב.

8. מגילה יד ע"א.

9. בבא מציעא מד ע"א.

יכול להיות מדד לעניין ריבית ואפשר לפדות בו מעשר שני, ואם אינו 'כסף' אי אפשר. הסוגיה שם דנה בשאלה מהו 'טבעא', כלומר מטבע שהוא ערך כשלעצמו ומותר להלוות בו סאה בסאה, ומה 'פירא', כלומר סחורה. משמע שם שכל דבר שהוא 'טבעא' הוא ערך הכסף, אפשר להלוותו סאה בסאה, ואפשר לשער בו את פדיון הבן. הוא מוגדר 'מדי דקיין', כלומר דבר קצוב. וכל שאינו 'טבעא' לא יתקיימו בו דינים אלה. מתוך כך נחלקו שם האם מעשר שני יכול להתחלל על כל דבר שיכול להיות 'טבעא' לגבי דבר אחר, או שיש רק דבר אחד שהוא 'כסף', וכל שאר המטבעות שבשוק הם 'סחורה', גם אם הם משמשים כאמצעי חליפין ביחס לסחורות אחרות. הגמרא¹⁰ מבחינה בין ריבית לבין מעשר שני, וקובעת שהגדרתו של אמצעי חליפין כמטבע לעניין ריבית תלויה בהגדרתו כמטבע לעניין מקח וממכר. הסוגיה אומרת שדווקא מטבעות היוצאים בשוק הם המדד לערכם של מטבעות אחרים או סחורות. הם הנקראים 'כסף'. ה'חזון איש' (ח"מ סי' טז ס"ק ב) אומר: 'וענין מטבע, כל שהסכימו עליו בני המדינה למכור ולקנות בו ולהעריך בו את כל השוק כמו שנוהגין המדינות'. אמנם, כידוע גם המטבע יכול לעלות ולרדת בערכו, ואז כמובן תישאל השאלה כיצד יימדד הערך. ולפי רוב הסוגיות, וכן דעת רוב הפוסקים, ערך המטבע הוא המדד לעלייה וירידה בשוק. אמנם מהרשד"ם¹¹ כתב שיש ללכת אחר הערך האמיתי של כל דבר הקיים בשוק, כולל מטבעות. אך הוא לא השיב תשובה ברורה על השאלה כיצד ובמה יימדד הערך האמיתי.

ד. מסחר בחובות ובשטרות

בניגוד למסחר במטבעות כסף, נאמר בגמרא בכמה מקומות שהמסחר בחובות או בשטרות אינו מדד למסחר. אנו מוצאים עיסוק נרחב בגמרא במסחר בחובות ובשטרות. העיסוק הנרחב מלמד שהמסחר הזה היה כנראה נפוץ. מכירת שטרות מאפשרת גם לאדם שומר תורה ומצוות לשלם סכום מסוים היום ולקבל סכום גבוה יותר מחר. ואולם, נראה שטעם הדבר הוא מפני שההלכה לא התייחסה לחוב המופשט כממון. להלכה, ראובן הלווה לשמעון ושמעון יחזיר לראובן את אותו סכום. כעת ראובן יכול למכור את החוב ללוי ולוי ליהודה, אבל עדיין שמעון הוא שחייב לראובן, וראובן יכול למחול על החוב.¹² לכן אין כאן איסור ריבית, למרות שלוי שילם סכום נמוך יותר ויקבל את מלוא החוב. ומשום כך השטר אינו כסף ואינו ממון. אי אפשר להתייחס אליו כאמצעי החליפין שבשוק גם אם לפעמים הוא משמש ככזה. אין גופו ממון, כפי שהזכירה הגמרא בכמה מקומות.¹³ למשל, לא פודים בו מעשר שני, וגזבר לא יכול לקנות חוב עבור ההקדש, כפי שיוזכר להלן.

10. בבא מציעא מה ע"א.

11. שו"ת מהרשד"ם, יו"ד סי' קעו.

12. כתובות פה ע"ב ועוד.

13. בבא קמא סב ע"ב, קיז ע"ב; בבא מציעא נז ע"ב; שבועות ד ע"ב, לז ע"ב, מב ע"ב.

ה. שולחני ובנקאי

אנשים היו מפקידים כסף אצל השולחני. הכסף שהתקבל נעשה חוב של השולחני כלפי בעליו. מן הסתם אנשים העדיפו שיהיה להם חוב אצל השולחני, במקום כסף שצריך לשמור עליו. ואולם, יש הבדל בין השולחני של זמנם לבין בנק בן ימינו. אצל השולחני, הכסף לא הפך מיד לחוב, אלא היה פיקדון כל עוד לא השתמש בו השולחני.¹⁴ עוד עולה מהגמרא,¹⁵ שגזבר הקדש שהביא לשולחני את מעות ההקדש והמיר אותן לחוב אצל השולחני - מעל. החוב המופשט אצל השולחני אינו ממון. כשם שמסחר בחובות אינו ממון, ושטר אין גופו ממון. לעומת זאת, הקניית חוב אצל השולחני לאדם אחר דינה כתשלום לפועל ובזה נמנע מלעבור על 'בל תלין'.¹⁶ אך משמע שדינה כתשלום רק משום שהפועל הסכים לקבל את שכרו בדרך זו. הבנק בן ימינו הוא שכלול של השולחני. בבנק בימינו מיד עם ההפקדה נעשה הכסף ממון הבנק, והמפקיד נעשה בעל חוב כלפי הבנק, שלא כשולחני, כפי שביארנו לעיל. מהעיסוק הנרחב בגמרא במסחר בשטרות אפשר ללמוד שמי שהיה לו כסף העדיף להלוות אותו במקום לשמור אותו במקום שעלול להיגנב. כך אפשר ללמוד למשל מהגמרא (בכורות ח ע"ב):

גברא דאוזיף וטריף מאי חזא דהדר אוזיף אמר להו גברא אזל לאגמא קטל קמא טונא ולא מצי ביה קטיל ומנח עילויה עד דאיתרמי איניש מדלי ליה.

כלומר ההלוואה היא דרכו של מי שיש לו כסף.¹⁷ שמירת כסף במחבוא איננה רצויה. ודאי לשלטון. מבחינת השלטון כל מטבע ששמור במחבוא, הוא מטבע אחד פחות שמסתובב בשוק. הוא נגרע ממחזור הכספים. לשלטון נוח שאנשים יהפכו את הכסף לחובות. כך המטבע יוכל גם להישמר בחיסכון וגם להסתובב בשוק בו זמנית. טוב לשלטון ולמדינה שבעלי הכספים יוציאו אותם בשוק. ואולם מדוע ירצו בעלי הממון לעשות כך? אם הם גויים הם יעשו זאת עבור ריבית. יהודים לא לוקחים ריבית, ואף על פי כן כנראה המחבוא נחשב פחות בטוח משמירת שטר חוב.¹⁸ שטרות החוב היו סחירים. ייתכן גם שיש

14. כפי שאנו מוצאים בבבא מציעא מג ע"א, וכפי שנפסק בשו"ע, חו"מ סי' רצב סעי' ז.

15. בבא מציעא מג ע"א.

16. בבא מציעא קיא ע"א. והיה מקובל שאדם ממחה את הפועל אצל השולחני גם אם טרם הופקד הכסף אצל השולחני, והחוב הוא תיאורטי ומופשט לגמרי. כמו שמוכח במשנה בשבועות פ"ז מ"ה. ואף על פי כן ההמחאה נחשבת כתשלום. ואולם, בזמנם כוונת כל הצדדים הייתה שבסופו של דבר ישולמו מטבעות כסף. שלא כמו בזמננו (כפי שנרחיב להלן) שבו עצם ההמחאה היא התשלום.

17. גם בבבא מציעא עא ע"א משמע שדרכו של בעל כסף להלוותו, והשאלה היא רק למי וכיצד.

18. התורה אומרת: 'כי לא יחדל אביון מקרב הארץ. על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאביון בארצך', תמיד יהיו בעולם אביונים ועשירים, ותמיד העשירים מלווים לעניים, ובכך הם גם משעבדים אותם במידה מסוימת. דרך העולם היא שמי שיש לו כסף מלווה אותו. ומי שאין לו כסף קצת משועבד למי שיש לו. לכן אומרת התורה שמי שלא מלווה לאחיו כי הוא יודע שהחוב עתיד לשמט - בליעל הוא. הוא בליעל, כי הוא חורג מדרך העולם. דרך העולם היא להלוות. העשירים מלווים לעניים ובכך משעבדים אותם. והתורה אומרת לרחם על האה ולשחרר אותו פעם בשבע שנים. זכור שהוא אחיך ותן לו, ה' יחזיר לך. 'כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשך ובכל משלח ירך'. אחיך הוא ותן לו. ואם תעשה כן, היעוד של התורה הוא: 'אפס כי לא יהיה בך אביון כי ברך יברכך ה'...' והעבטת גוים רבים ואתה לא תעבט ומשלת בגוים רבים ובך לא ימשלו', דרך העולם היא שיש עשירים ואביונים, אבל אם נשמור אנו על האחוה בינינו, לא אנו נהיה האביונים אלא הגויים. הגויים יהיו אלה שישתעבדו לאחרים, כלומר לנו. לא יחדל אביון מקרב הארץ, אבל אפשר שכל האביונים יהיו גויים.

לגורמים שמנינו השפעה הדדית, כלומר אם יהיה מחסור במטבעות בשוק, לא תהיה ברירה אלא לסחור בשטרות חוב.¹⁹ הבנק הוא מתווך. כיוון שיש אנשים שיש להם כסף, ויש מי שיש לו צורך בכסף, הבנק, בתמורה לחלק מהרווחים, דמי תיווך גבוהים ועמלות, מתווך ביניהם. הוא מבוסס על השולחני דלעיל, אבל הוא משוכלל ממנו. הבנק לא מעביר לראובן חוב שיש לו אצל שמעון. הוא עצמו לווה מראובן ומלווה לשמעון. אם הבנק מחל לשמעון, ראובן לא יפסיד דבר. לכן, כל הלוואה עומדת לעצמה.

1. שטרות כסף

בתקופה מאוחרת יותר הפסיקו לסחור במטבעות, ועברו לסחור בשטרות כסף. נחלקו הפוסקים בדינים של אותם שטרות. ה'חתם סופר'²⁰ סבר שדינים כדן מטבעות כסף של הגמרא, לדבריו כיוון שהמלכות גזרה לסחור בהם והשוק כולו סוחר בהם, אין דינים כשטרות חוב. הם ממון ממש. ואפילו המטבעות שהיו בימי קדם, אינם מייצגים את החומר שממנו הם עשויים, כי עצם העובדה שהוטבעה בהם צורה שמשמשת כאמצעי החליפין המקובל בשוק מעלה את ערכם.²¹ לכן שטרות בני ימינו הם ממון גמור. שו"ת 'עונג יו"ט'²² חלק עליו וכתב שכיוון שאין להם שווי עצמי של החומר שממנו הם עשויים, אין להם ערך עצמי אלא הם רק מייצגים ערך, ולכן אין דינים ככסף. נמצא אפוא שיש מחלוקת, לדעת ה'חתם סופר' כל דבר שמשמש כאמצעי חליפין בשוק, יש לו דין כסף. לדעת ה'עונג יו"ט' רק דבר שעשוי חומר ששווה כסף - יש לו דין כסף. שניהם למדו את דיני השטר מהמטבעות שהוזכרו בגמרא ומהכללים של הגמרא. 'חתם סופר' מוכיח את דבריו מכך שגם המטבע שווה יותר מערך החומר שממנו הוא יצוק. מהותו של מטבע הוא היותו אמצעי החליפין המקובל והיוצא בשוק. 'עונג יו"ט' דוחה את ראייתו ואומר

ואנו נלווה להם. מה שאנו למדים מכאן הוא שדרך העולם היא שהאביונים לווים מהעשירים ומשתעבדים להם. ואם כל עם ישראל ישמור על האחוה - עם ישראל ימשול באחרים. מי שלא מלווה הוא בליעל, כי דרכו של עשיר להלוות את הכסף שיש לו. כך היא דרך העולם. עשירים לא אוהבים להחזיק כסף בבית כי הוא קורא לגנב. הם מלוים אותו. כנראה משום כך היה נפוץ גם השימוש בשטרות חוב.

19. וכפי שנציין להלן הערה 26, סברה זו, אם אכן הייתה, היא משמעותית לכלכלה המודרנית וליחס ההלכה כלפיה.

20. שו"ת חתם סופר, יו"ד ח"ב סי' קלד.

21. תחילה היו כל השטרות שטרות חוב, שהונפקו כנגד זהב שהוחזק ע"י השלטון. איש לא העלה על דעתו שהעם יסכים לסחור בניירות חסרי ערך לעצמם. אחרי שהעם התרגל לסחור בניירות ושכח שהם למעשה שטרות חוב, התחילו השלטונות להנפיק שטרות שאינם שטרות חוב. התברר אפוא למפרע שגם כשהעם סחר במתכת הוא למעשה סחר באמצעי חליפין שרירותיים אלא שהוא אולי לא לגמרי הבין זאת אמנם הגמרא אומרת שדעתו על הצורה, כלומר כן הבין (ואף על פי כן בבבא מציעא נב ע"א דנה הגמרא בשאלת ערך המטבע כערך החומר שיש בו), הוא סבר שהוא סוחר במתכת. אבל איש לא היה מסכים לתת סחורה תמורת המתכת אילו הייתה רק חומר גלם. הסיבה שבגללה הסכימו הסוחרים לתת סחורה תמורת המתכת הייתה אותה סיבה שבגללה הם מוכנים לתת סחורה עבור פיסת נייר. בגלל הערך של המתכת כאמצעי חליפין. נמצא שלא נכון להעריך היום את חיובי הכסף של תורה לפי ערך המתכת כסף בימינו. לכסף בימינו יש ערך נמוך כי הוא איבד את כל ערכו כשחזר להיות חומר גלם ותו לא.

22. שו"ת עונג יו"ט, סי' קב.

שלמטבע יש שווי. נכון שעצם היותו מטבע מעלה את שווי אך יסוד ערכו בהיותו ממון. מה שאינו ממון ממש אלא רק אמצעי חליפין אינו כסף. הרב יהושע פרידמן,²³ כתב ששטרות ומטבעות כסף, ראויים למצוות מחצית השקל ולפדיון מעשר שני.²⁴ אמנם, הוא טוען שאמצעי תשלום שאינם קיימים אלא במחשב אינם נחשבים תשלום. באמצעים אלה נעסוק בפרק הבא.

ז. אמצעי המסחר בימינו

מכאן נעבור אפוא לדון בדין כסף בימינו. שני שינויים משמעותיים חלו באמצעי החליפין בימינו. שני השינויים האלה מבדילים את הכסף בימינו הבדל מהותי מהשטרות שעסקו בהם ה'חתם סופר' וה'עונג יו"ט'.

א) היום כבר לא עובר שום דבר מהמשלם אל המקבל. הבנקאי פשוט מוחק את הסכום שהיה רשום בחשבונו של ראובן ורושם את אותו סכום פחות מאה. מוחק את הסכום שהיה רשום בחשבונו של שמעון ורושם שוב את אותו סכום ועוד מאה, וכך מתנהל המסחר.²⁵ האם עבר כאן משהו?²⁶ איך תתייחס לכך ההלכה?

ב) השינוי המשמעותי יותר: את הכסף יוצר השוק, לא הממשלה ולא הבנק. אם ראובן ייתן לשמעון שירות במאה שקל, שמעון ייתן ללוי שירות במאה שקל, ולוי ייתן לראובן שירות במאה שקל,²⁷ הרי נכנסו למחזור הכספים מאה שקלים מבלי שהשלטון או כל גורם אחר הזרים לשוק אמצעי חליפין מלאכותי²⁸ (זהו תיאור מדויק של השוק בימינו,

23. הרב יהושע פרידמן, 'קיום מצוות מחצית השקל בכסף של ימינו', תחומין לד, עמ' 479-485.
24. וראה גם במאמרם של הרב רועי סיטון והרב אבישי גרינצייג, 'פדיון הבן במטבעות ושטרות כסף בימינו', תחומין לה, עמ' 326-331 שהגיעו לאותן מסקנות לגבי פדיון הבן. שני המאמרים התבססו בעיקר על המקורות שהוזכרו כאן, והוסיפו עוד מקורות אחדים, עיין שם.

25. שו"ת יביע אומר, חו"מ ח"ח סי' ח הביא דברי אחרונים רבים שסוברים שכסף שבבנק דינו כהלוואה. ולכן דינו כראוי ולא כמוחזק. וכדבריהם הוא פוסק. וכן פסקו אגרות משה, אה"ע סי' קד ושבט הלוי, ח"ד סי' רטו. ועוד אחרונים (גם משנה הלכות שחלק, היינו משום שסבר שהוא פיקדון ולא הלוואה). אמנם, רוב הפוסקים המובאים בדבריהם חיו בזמן שבו המעות שבבנק ניתנו תחילה לבנק באמצעי תשלום מוחשי - במטבעות או בשטרות, וגם הלקוח מצפה שבסופו של דבר הוא יקבל מטבעות או שטרות. לכן דינם כהלוואה או פיקדון. מה יהיה הדין בימינו, כאשר הכסף מעולם לא לבש ולא ילבש צורה מוחשית? האם ישתנה הדין? ואם נאמר שהשינוי הזה משנה את הדין - יהיה עלינו לשאול את השאלה לאיזה צד משתנה הדין: אפשר שכיוון שמעולם לא היה כאן כסף מוחשי - אפילו הלוואה אין כאן. אין כאן אלא חיוב עתידי לתת כסף בעתיד, ואינו כסף עד שימומש. אבל אפשר גם ללכת לצד השני: כיוון שכל המסחר אינו מתנהל אלא כך, הרי שהרישום בבנק אינו הלוואה אלא הוא גופו המטבע היוצא במדינה. ועיין גם בשו"ת שתי הלחם, סי' מה, שאומר שכיוון שהחשבון בבנק אינו תלוי בקיומו של נייר כלשהו, הרי הוא כמוחזק.

26. אי אפשר לומר שעבר משהו בחוטי החשמל מחשבון לחשבון. לא זרם שם דבר. הבנק מחק סכום וכתב סכום אחר. אפשר שיש דמיון במידת מה בין הדבר הזה לבין יציאה ידי חובה בשמיעה באמצעים דיגיטליים. משום שגם שם המערכת שמעה קול, תרגמה אותו למסר דיגיטלי, ותרגמה מחדש את המסר הדיגיטלי לקול. ואולם, כאן לא עבר דבר מחשבון לחשבון.

27. לצורך הנוחות השתמשתי כאן בדוגמה של שלושה אנשים, למעשה התיאור הנ"ל מתאר את כל המשק בימינו. המתואר כאן אכן מתרחש, במחזור של מיליוני אנשים.

28. בדומה למה שכתבנו לעיל הערה 19 על המסחר בחובות. לפי זה, החידוש בצורת המסחר בימינו אינו כה גדול. כבר בעבר אנשים יצרו מסחר בחובות תיאורטיים כאשר מאגר הכספים היה מוגבל, ויצרו

מלבד העובדה שבשוק בימינו התהליך הזה מתנהל בין מיליוני בני אדם, ולא בין שלשה אנשים). קרה כאן דבר משמעותי ביותר: הבנק הוא כבר לא מתווך, והשלטון כבר לא אחראי על מאגר הכספים. הדבר מתאפשר בזכות העובדה שאפשר להיות בגירעון, ולכן ראובן, שמעון ולוי הנ"ל יכולים ליצור את אותם מאה שקלים גם אם שלשתם בגירעון. כעת מחזור הכספים משקף את התוצר האמתי שיש בשוק,²⁹ השוק מייצר ומאבד את הכסף, כי ככל שיש יותר תוצר בשוק, נוצר עוד כסף במחזור הכספים. מחזור הכספים הוא לא אמצעי חליפין מלאכותי,³⁰ הוא ייצוג של התוצר האמתי שקיים בשוק, אלא שהוא מייצג לאו דווקא את התוצר ההווי. הכסף במהותו משקף גם תוצר עתידי. השלכה נוספת שיש כאן: חלקו של השלטון הצטמצם מאד. אנחנו עדיין קוראים לזה שקל, אבל אין כאן שום דבר מוחשי שהשלטון הזרים. רק חוב מופשט, שגם אותו לא הזרים השלטון. אין כאן אמצעי מלאכותי שגורם כלשהו הזרים לשוק,³¹ אלא רק ייצוג לשני שירותים ששני אזרחים נתנו זה לזה. שוב אין בשוק בעיה של עודף כספים במחזור הכספים או של חוסר כספים במחזור הכספים.³² אין כאן שום אמצעי חליפין מלאכותי. איך תתייחס לכך ההלכה? והאם זה נחשב מטבע שטבע השלטון לעניין 'דינא דמלכותא'? גם הבנק, כאמור, לא נתן שום דבר שיש לו. איך תתייחס לכך ההלכה? הזכרנו לעיל את ה'חזון איש' (חו"מ סי' טז ס"ק ב) שאומר: 'וענין מטבע, כל שהסכימו עליו בני המדינה למכור ולקנות בו ולהעריך בו את כל השוק כמו שנוהגין המדינות'. מבחינה זו, המטבע המופשט של הבנק הוא המטבע הנהוג בשוק. הוא הדבר שהסכימו בני המדינה לסחור בו. ועדיין יש מקום לשאול האם די בכך שסוחרים בו בני המדינה, או שתנאי הוא שיהיה המטבע מוחשי? נראה בפשטות שאי אפשר יהיה לפדות מעשר שני בהעברה בנקאית. אבל האם העברת כסף בבנק תקנה קרקעות? האם אפשר יהיה לקדש בכך אישה? והשאלה החשובה: האם יהיה כאן איסור ריבית? לכאורה, ההעברה הבנקאית היא אמצעי החליפין המקובל היום בשוק. היא הדבר החרף והיוצא בהוצאה. לכן מסתבר שכל נתינה של העברה בנקאית

- בעצמם אמצעי חליפין מלאכותי. ועם זאת, בעבר רוב החובות התיאורטיים התייחסו ככל הנראה לחוב שנוגד ממטבע כסף או זהב שהיה קיים במציאות. מה שאין כן היום.
29. הרב יהושע פרידמן (תחומין לד', עמ' 483) עמד על כך שכאשר השלטון מרבה להנפיק מטבעות ושטרות נוצרת אינפלציה, יש פיחות בערך הכסף, משום שכמות הכסף גדלה ביחס לכמות התוצר שבשוק. המסחר בימינו, שאינו מבוסס על אמצעי מלאכותי שגורם כלשהו הזרים לשוק, חוסך בעיה זו. אמצעי החליפין הוא לא אמצעי מלאכותי שיכול לעלות ולרדת ביחס לתוצר, אלא הוא שיקוף מדויק של התוצר הקיים בשוק, כי התוצר שבשוק יוצר אותו. כפי שביארנו כאן, המצב הזה לא היה מתאפשר אלמלא יכלו הצדדים להיכנס לגירעון, לכן התוצר יצר את אמצעי החליפין ולא להפך. לפי זה, פעמים רבות המטבע משקף גם תוצר עתידי, שזמנו טרם בא.
30. עדיין יש בשוק גם מזומנים, אבל הם אחוז מזערי וזניח מהמסחר. גם אי אפשר לומר שהרישום בבנק מייצג מזומנים שהאיש רשאי לקבל, כי המסחר לא מתנהל עוד במזומנים. המסחר במזומנים בטל במיעוט.
31. בעבר אם השלטון הנפיק כך וכך מטבעות או כך וכך שטרות, או אם הכורים כרו כך וכך זהב וכסף, אז מה שהונפק או מה שנכרה זה הכסף שבשוק, וכל השוק יכול להשתמש רק בו. ואילו השוק של היום משוחרר מהמגבלה הזאת. בשוק של היום - ככל שתייצר יותר תוצר כך מחזור הכסף התיאורטי גדל.
32. המסחר הזה נבדל ממכירת שטרות בשני הבדלים משמעותיים: במכירת שטרות מטרת השטר היא לקבל בסופו של דבר מטבעות מתכת, ומקורן בכספת של ראובן. ואילו כאן האיש כבר קיבל את אמצעי החליפין עצמו - הרישום בבנק. לעמת זאת, המסחר הוא בדבר שמעולם לא היה מוחשי.

תהיה כפופה לאיסורי ריבית.³³ ולא תקנה עד שתמשך הסחורה. יתר על כן: מסתבר שהמדד הקובע בשאלה מהו כסף, המדד הקובע לשאלה מה מותר ללוות סאה בסאה, הוא המסחר בהעברות בנקאיות.³⁴ ואם ייווצר מצב שבו יהיה הבדל בין ערך הכסף בהעברה בנקאית לבין ערכו בשטרות ומטבעות - יהיה אסור ללוות שטר או מטבע בשטר או מטבע זהה. ואולם, לגבי אדם הלווה חוב מופשט כזה מהבנק - אם כסף הוא רק דבר מוחשי (כדברי ה'עונג יו"ט'), הרי הדבר המוחשי הראשון יגיע כשהלווה יעבוד כדי להחזיר לבנק את החוב. בינתיים לא קיבל דבר.³⁵ הוא מקבל רישום בבנק על מנת לעבוד בעתיד כדי להשיב לבנק את חובו. ואם כך - הרי הוא שכיר של הבנק, ומרבים על השכר.³⁶ כפי שצינו - הכסף מייצג תוצר עתידי. ואפשר שכל זה יהיה נכון גם לפי דברי ה'חתם סופר', כאשר אין כלל שום דבר מוחשי שעובר מיד ליד, אין כאן כסף. הכסף יגיע רק כאשר יגיע דבר מוחשי, כגון שהאדם יעבוד ויקבל את שכרו, או ימכור חפץ ויקבל את ערכו, שיכסה את מה שהבנק נתן לו. הבנק מלכתחילה נותן על מנת לקבל דבר עתידי שעדיין לא קיים. מלכתחילה ההלוואה היא לא כסף ממשי אלא יכולת השתכרות עתידית. כך רואה אותו הבנק.³⁷ הלווה לא קיבל מהמלווה דבר. אז מדוע ינהג כאן דין ריבית? הלווה אמנם משתעבד, אבל מלכתחילה כל מה שהוא קיבל הוא שעבוד. הוא לא משתעבד ביותר ממה שקיבל כי לא קיבל דבר.³⁸ וגם אם נניח שסכום בבנק הוא כסף לכל דבר ועניין וכפוף לכל איסורי ריבית אף שאינו מוחשי, עדיין נשאלת השאלה האמנם חל דין ריבית על אדם הנותן את מה שאין לו? בגמרא³⁹ אומר רב ששת בריה דרב אידי, שריבית נבחנת לפי הלווה ולא לפי המלווה, וכן נפסק בהלכה. לפי זה לכאורה אין חשיבות לכך שהמלווה נותן מה שאין לו. ואולי יש לחלק ולומר שהסוגיה שם עסקה באדם שנותן את מה שיש לו אלא שהוא לא מרוויח מכך. ואילו בנידון דידן הבנק נותן דבר שאינו קיים כלל. האם על זה נאמר 'את כסף לא תתן לו בנשך'? הלא לא נתן את

33. גם אם נאמר שכאשר ראובן הלווה לשמעון באמצעות הבנק זוהי הלוואה לכל דבר, שהרי זה אמצעי התשלום המקובל במדינה, עדיין צריך לברר האם חוב לבנק עצמו הוא הלוואה. זוהי סוגיה אחרת לגמרי. הבנק לא מלווה כסף שיש לו, ואפשר שזו אינה הלוואה אלא כך דרכו של הכסף הזה, שעדיין לא נוצר בשעה שהבנק נותן אותו, ולמעשה הוא משקף את השירות העתידי שיינתן בו.
34. אמנם יש להעיר שעוד בטרם התפתח המסחר בהעברות בנקאיות, כבר כססחו בשטרות כסף, דנו הפוסקים בשאלה כיצד מעריכים את ערך הכסף לעניין ריבית. הנושא אינו פשוט. ויש דעות שלפיהן אפשר לחשב את ערכו הריאלי של הכסף לעניין פריעת חוב. הראשונים כבר עסקו בשאלה מה הדין כאשר השלטון החליף את שטרות הכסף באחרים, ואמרו שאם ציווה השלטון שהחדשים יחליפו את הישנים אפשר להחזיר בחדשים. מכאן יש שרצו ללמוד שבמקום שאין ציווי מפורש ישלם הלווה כערך הריאלי של ההלוואה. ולענ"ד זאת לא עלתה על ליבם של הראשונים.
35. בהנחה שהאיש לווה מהבנק עצמו, ולא מחברו דרך הבנק.
36. בבא מציעא סה ע"א; שו"ע, יו"ד סי' קעו סעי' ו. פירוש 'מרבית על השכר' הוא שמותר להוזיל שכר שכיר כאשר הוא משולם מראש. וכפי שמבארת הגמרא שם, טעם הדבר הוא שזמן התשלום לשכיר הוא אחר עבודתו. נמצא שכאן לא ייקר את השכר כיוון שהוא משולם מאוחר יותר, אלא להפך: הוזיל אותו כאשר הוא משולם לפני זמנו. וזה מותר. גם לענייננו, זמנו יגיע כשיעבוד.
37. הבנק מאפשר לתת כסף שלא קיים משום שהוא מניח שכאשר יש כסף יוכל האיש לעבוד ולהרוויח, ובה הוא דומה במקצת לעסקה. אמנם הבנק מתייחס לדבר כהלוואה בריבית.
38. העברה בנקאית דומה במקצת למסחר בחובות או למעמד שלושתם. אבל יש הבדלים ביניהם. כמו שהזכרנו. כאן מעולם לא היה כסף ממשי שיצר את החוב.
39. בבא מציעא סה ע"א.

כספו. אבל אפשר שכיוון שכך מתנהל השוק, וזהו אמצעי המסחר המקובל הרי הוא כסף אף שאינו מוחשי. גם אם נניח שהבנק לא נתן כסף, הלא הלווה חייב לבנק כסף. החוב כבר נוצר והוא כבר חל על גופו של הלווה, הוא כזקיפה במלווה, ומעתה אם הוא משלם ריבית הרי זה 'אגר נטר' (דמי המתנת החוב). ומצאנו שיש איסור ריבית גם בחוב שנוצר שלא מחמת נתינת מעות.

סיכום

מסתבר שכסף שאינו מוחשי לא יועיל לפדיון הבן ופדיון מעשר שני. ואולם הוא כן יחשב כסף לגבי המסחר, ולגבי חישוב סאה בסאה לעניין ריבית. לפחות לדעת ה'חתם סופר'. אלא שיש לדון בשאלה האם לקיחת כסף מהבנק היא הלוואה לעניין איסורי ריבית. זוהי הסוגיה הכבדה שעולם התורה צריך לתת עליה את דעתו בתקופה שאנו חיים בה.

